

DİVAN ŞİİRİNDE KELİME SEÇİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Süleyman SOLMAZ*

ÖZET

Divan edebiyatı, yaklaşık yedi yüz yıl kültürel hayatımızı derinden etkilemiş hatta kültürümüze damgasını vurmuştur. Nazım ve nesir olarak iki koldan gelişen bu edebî faaliyet, devletin yüzünü batıya çevirmesiyle kültürel hayattaki etkisini resmen kaybetmiştir.

Bugün gelenek halinde etkisi devam eden divan şiiri, dil ve ifade bakımından günlük hayattan uzak bir görüntü arz etmektedir.

Divan şiirinin kelime kadrosunu Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler oluşturur. Bu husus zaman zaman divan şiirinin millî olmamakla suçlanılmasına sebep olmuştur. Oysa divan şairi üç dil arasında ve üç dilin mensup olduğu kültürler arasında bir fark görmemiştir. Onun kelime seçimi; tamamen gelenek, ses devamlılığı, meslekî konum, inanç dünyası gibi içinde yaşadığı realitelere bağlıdır.

ANAHTAR KELİMELER

divan şiiri, kelime seçimi, gelenek, aliterasyon (ses devamlılığı).

THE FACTORS THAT AFFECT THE CHOICE OF WORDS IN CLASSICAL OTTOMAN POETRY

ABSTRACT

Classical Ottoman poetry for about seven hundred years has affected deeply our cultural life and moreover stamped the culture. This literal activity which was developed from two branches as prose and verse has formally lost its effect in the cultural life with the turning the state's face to west.

Today the Classical Ottoman poetry whose effect has continued as a tradition presents a far scene from the daily life from the point of view the language and expression.

There are Turkish, Arabish and Persian words in the formation of the Classical Ottoman poetry's vocabulary. This sometimes causes to be blamed for not being national. But, Classical Ottoman poet has not seen any difference between three languages and the cultures which three languages belong to. It's choice of word is completely bound to the realistics which live in it like tradition, contiunity of voice, professional location and world of belief.

KEY WORDS

Classical Ottoman Poetry, choice of word, tradition, alliteration

* Yard. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

İncelik ve zarafet eski kültürümüzün, özellikle edebiyatımızın en önemli özelliğidir. Bu incelik, sosyal hayatımızın hemen her kademesinde farklı tezahürlerle kendini gösterir. Eski kültürümüzü tek başına temsil etme kabiliyetine sahip divan edebiyatının her ürününde de zarafeti yakalamak mümkündür. Divan edebiyatı, on üç ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında Türk milletinin en yüksek estetik zevkini oluşturan ve insanlarımızın dimağını süsleyen millî bir edebiyattır.

Divan şiiri gibi, bugün bizden gerek alfabe, gerek dil açısından uzaklaşmış bir şiire “Ben bunu nasıl olsa anlamam, Arap-Fars taklidi, saray edebiyatı, halkın derdini dile getirmiyor” gibi ön yargılı yaklaşımlar; toplumun millet olma temel özelliklerinden biri olan kültürün gelişimine herhangi bir katkıda bulunmaz. Çünkü yalnız kendi düşüncelerinin doğru olduğunu söyleyenler, hatta bunu başkalarına benimsetmek isteyenler, hem kendilerine hem de topluma çok büyük zarar verirler. Yaklaşık yedi yüz yıl boyunca ortaya koyduğu eserlerle kültür tarihimizin önemli bir bölümünü meydana getirmiş olan divan edebiyatı da böyle ön yargılarla mahkum edilmiş bir edebiyattır.

Divan şiiri, başta dili ve kökeni olmak üzere, birçok yönden hücumla uğramıştır.¹ Öte yandan bu hücumlara cevap niteliğinde yazılar da yayınlanmıştır.² Lehte ve aleyhte yazılan bu yazıların yanı sıra akademik çevrelerde divan şiirini araştırma ve inceleme çalışmaları (ki bunlar metin tespiti, metin tahlili ve edebiyat tarihi araştırmalarıdır) hızla devam etmiş ve bugünkü malzemeye ulaşılmıştır. Bu çalışmalarda görülen aksaklıklar da tenkit süzgecinden geçmiştir.³

Bunlardan başka divan şiirindeki türler, şahıs kadrosu, mazmunların tespit ve izahı, halk şiiri ile müşterekleri, şiir şerhleri, gelenekten faydalanma vb. konularda çok sayıda araştırma yayımlanmıştır.⁴ Bu çalışmalardan bazıları divan

¹ Agah Sırrı Levend, **Divan Edebiyatı** İst., 1943 / Abdülbaki Gölpınarlı, **Divan Edebiyatı Beyanındadır**, İst., 1945.

² Orhan Şaik Gökyay, **Bu da Divan Edebiyatı Beyanındadır**, Yücel, 1946 vb.

³ Orhan Şaik Gökyay, **Destursuz Bağa Girenler**, İst., 1982.

⁴ Ali Nihad Tarlan, **Edebiyat Meseleleri**, İst., 1981 / **Fuzuli Divanı Şerhi**, Ank., 1985 / Mehmet Çavuşoğlu, Kaside, **Türk Dili** S.415- 417 / Cem Dilçin, Gazel, **Türk Dili** S. 415-417 / Haluk İpekten, Mustafa İsen vd. **Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, Ank., 1988 / A. Sırrı Levend, a.g.e., / Ahmet Talat Onay, **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar** (Haz. Cemal Kurnaz) Ank., 1980/ İskender Pala, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Ank., 1989 ... ve **gazel yeniden** İst 2001 / Necmettin Halil Onan, **İzahlı Divan Şiiri Antolojisi**, İst., 1940 / Halil Erdoğan Cengiz, **Divan Şiiri Antolojisi**, İst., 1972 / Muhsin Macit , **Gelenekten Geleceğe**, Ank. 1996 vb.

edebiyatının ne olduğunu, nasıl meydana geldiğini, varlığını nasıl sürdürdüğünü izah eden çalışmalardır.⁵

Divan şiirinin en çok eleştirilen yönü, dilinin ağır ve anlaşılmaz oluşudur. Bu eleştiri, genele yönelmesinden dolayı biraz aşırıya kaçmıştır. Bir şairin bütün şiirleri değerlendirilmeden verilmiş bu hüküm; keyfî, indî ve maksatlardır. Buna paralel olarak halk edebiyatı ürünlerinin dilinin tamamen sade olduğu iddiası da yaygındır. Bunun böyle olmadığı merhum Âmil Çelebioğlu tarafından bütün teferruatı ile ortaya konmuştur.⁶

Burada bazı okumuşların önyargılı yaklaşımlarını da, yani; “Divan edebiyatını Türkçe’den uzak, İran-Arap kırmacı, Osmanlıca denilen yapay bir dille eserler vermiş, kişiliksiz, hayattan kopuk bir edebiyat” olarak tanıdıklarını da dile getirmeliyiz.⁷

Bilindiği gibi her şair kendi çağının insanıdır ve onu günümüze göre değerlendirmek ona yapılmış bir saygısızlık olmanın dışında objektiflikten de uzaktır. Divan şiirini değerlendirirken yaşadığı toplumu ve toplumun kabullerini (töre, gelenek, beğeniler), şairin mesleğini ve sosyal konumunu, toplumdaki ilişkilerini göz önüne alarak hükümler vermek her araştırmacının boyun borcudur.

Kelime seçimine geçmeden önce şiir dili ile ilgili bazı tespitleri belirtelim:

“Şiir dili günlük dilden çok farklı bir yapıya sahiptir. Çünkü “şiir, dilin bireysel, özel ve estetik bir biçimlendirilmesidir. Bu biçimlenme aynı şairin değişik eserlerinde de değişebilir”.

... Sanat dili, bilim dili ve günlük dil arasındaki farkı bilmeyen yoktur. Bunlar içerisinde “ sanat dili, özellikle şiirde, dil elemanlarını düzenler, azaltır, yoğunlaştırır, çift anlamlara, kapalı söyleyişlere başvurur, dikkati çekmek için mısra, vezin, kafiye, ses tekrarları gibi pek çok teknik özellikten yararlanır, bir ruh hali, tavrı yansıtır ve okuyanı etkilemeye uğraşır.

Anlam ve ses ilişkisinin çok iyi örüldüğü şiirlerde, anlam değişmese bile, şiiri değiştirip yok etmeksizin, bir kelime hatta bir kelimenin yeri bile değiştirilemez...

⁵ Tunca Kortantamer, **Eski Türk Edebiyatı Makaleler**, Ank. 1993 / Mine Mengi, Divan Şiiri ve Bıkr-i Mana, **Dergah** nur.19, 1991.

⁶ Âmil Çelebioğlu, Karacaoğlan’da Divan Şiiri Hususiyetleri, **Türk Folklor Araştırmaları** 1984 s.17-30.

⁷ Kortantamer, age, s. 287.

Her sanat eseri gibi bir bütün olan şiir, yazıldığı dilin ses sisteminden alınma sesler üzerine kurulur ve onlar yardımıyla iletilir.

...Bir dilin sesleri çeşitli anlam birimlerinde –örnek olarak kelimeyi alalım- bir anlamı taşımak için kullanırlar, ama anlam bakımından bu seslere bir şeyler siner, hatta bazı anlam birimlerinde, taşıyıcı olan seslerin perde, vurgu, uzunluk kısalık gibi özellikleri anlamı belirleyici hale gelebilir.

...Bir şairin söz dağarcığının oluşmasında tarihî, kültürel, sosyolojik, psikolojik, biyolojik bir takım özelliklerin rolü vardır. Maddî ve manevî şartlar, düşünceler, güzellik ve moda anlayışları, diğer kültürlerle ilişkiler (Arap, Fars, Yunan, Çin, Hind vb.), şiirin sunulduğu kişilerin ve çevrelerin zevkleri divan şairinin söz dağarcığını etkileyen faktörlerdir. Bunlardan başka “şairin elinde bulunan malzeme, araçlar ve bilgi birikimi, hangi dil söz konusu ise o dilin geçmişinden gelen çeşitli özelliklerle yüklüdür.”⁸

Bizim, bu yazıda üzerinde duracağımız asıl mesele, şiirde mevcut Arapça ve Farsça kelimelerin niçin ve nasıl girmiş olabileceği hususu ve bunların şiire katkısının ne olduğudur.

İslamiyet’in kabulü ile birlikte, Arapça’dan birçok kelime ve tabir kendiliğinden geldi girdi dilimize. Fakat ne hikmetse abdest ve namaz gibi bazı temel dinî terimler de Farsça’dan alınmış, bunun yanı sıra ilahî, mevlid gibi dinî türlerin dili Türkçe kalmıştır.

O zamanki kabule göre, Arapça bilim dilidir. Bütün dinî ilimlerde (tefsir, hadis, kelim, fıkıh vb.) Araplar te’lif eserler vermişlerdir. Sultan II. Murad döneminde bizzat sultanın isteği ve emriyle bu eserler tercüme edilmiştir. Bu dönemde tercüme eserlerin sayısı te’lif olanlardan fazladır.⁹

Bir dilde yeni bir kavramı karşılamamanın yollarından biri de, o kavramı yabancı dillerdeki karşılığı ile kullanmaktır. Bu, en basit ve en kolay yoldur (Diğerleri; tarama ve derleme yapmak, mevcut ek ve köklerden yeni kelimeler türetmek, kelime grupları oluşturmak şeklinde özetlenebilir.)¹⁰ Yukarıda zikrettiğimiz tercüme döneminde bu yol fazlasıyla denenmiştir. Bu dönem, Arapça ve Farsça kelimelerin dilimize âdeta akın ettiği dönem olmuştur.

⁸ Kortantamer, age, s. 274-280.

⁹ Hasibe Mazioğlu, Eski Türk Edebiyatı, **Türk Ans.** C. XXXII Fasikül 257, MEB Yay. Ank. 1982.

¹⁰ Muharrem Ergin, **Üniversiteler İçin Türk Dili**, İst. 1986, s. 221.

Divan şiirinde kelime seçiminde rol oynayan etkenlerin başında **vezin** ve **kafiye**nin geldiğini herkes kabul etmektedir. Divan şiirinde hakim ölçü, aruzdur.¹¹ Divan şiirinde aruz bir ritim aracıdır. Uzun ve kısa ya da kapalı-açık heceler belli bir düzen içinde sıralanmasından meydana gelen aruz yüzyıllar boyunca Türk şiirine güç vermiş, ahenk katmıştır. Şiirde vezin, kelime seçimini kolaylaştırdığı gibi kelime savurganlığını önleyerek dilin musikîsini ön plana çıkarır. Bir başka deyişle şiirde seslerin yerini ve rolünü belirler.

Aruzun kelime seçimini etkilemesini bir iki örnekle gösterelim:

Önce dilimizde karşılığı olduğu halde, Türkçemize giren bazı kelimeler üzerinde duralım: od= âteş, nâr

Od tek heceli bir kelimedir. Karşılığında alınan Farsça kelime âteş iki kapalı heceden meydana gelmiştir. Bu da aruzda iki kapalı hece ihtiyacını karşılar. Ayrıca terkip yapmaya uygundur. Âteş-i hasret gibi.

Hatuñ belürse vü fâş olsa aşkumuz ne aceb
Hevâ-yı müşk ile aşk âteşi nihan ola mı¹²

Beytin vezni “Mefâ’ilün Fe’ilâtün Mefâ’ilün Fe’ilün”dür. Şaire ikinci mısrada od kelimesi yerine âteş kelimesini tercih ettiren ilk sebep, aruzdur. Çünkü kelimenin kullanıldığı yerde şairin kapalı ve açık heceye ihtiyacı vardır, bunu da bu kelime karşılamaktadır. Burada ikinci bir sebep de ses devamlılığıdır ki buna daha sonra madde başlığı olarak yer verilecektir.

Fuzûlî’nin şu beytinde terkibe girmiş âteş kelimesinin durumuna bakalım:

Öyle mu’tâd olubam âteş-i hicrânuna kim
Görmesem yandurur elbette meni hicrânı¹³

Aruzun “Fe’ilâtün Fe’ilâtün Fe’ilâtün Fe’ilün” kalıbıyla yazılmış bu gazelde vezin gereği od kelimesinin kullanılma imkânı yoktur. Bunu da erbabi iyi bilir.

Yüregümi sîneden yarup çıkarsunlar benüm
Kim gam-ı tîrûnle ol bir kanlu peykândur bana

¹¹ Mustafa İsen, Aruzun Anadolu’daki Gelişme Çizgisi, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, 1991. (Ankara 1994) s. 119-125.

¹² **Ahmed Paşa Divanı** (Yay. Ali Nihad Tarlan), İst. 1966.

¹³ Ali Nihad Tarlan, **Fuzuli Divanı Şerhi**, C. III, Ankara 1985.

Necâti Bey'in bu beytinde yürek kelimesi var. Şair isteseydi bunun yerine kalp kelimesini rahatlıkla kullanabilirdi. Fakat kanaatimizce iki şey burada kalp kelimesinin kullanılmasına müsaade etmemiştir: vezin ve ses devamlılığı.

Beytin vezni "Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün"dür. "yüregümi" derken tef'ilenin biri tamamlanmıştır. Ayrıca beyitte yer alan "yarmak" fiili 'y' ile başlamakta 'r' ile devam etmektedir. Yine "çıkarsınlar" ibaresi de benzer seslerden meydana gelmiştir. Bu gerekçelerle 'kalp' yerine 'yürek'in tercih edildiğini düşünüyoruz. Bunlara ilaveten "yüreğini yarıp çıkarmak"ın deyim olması da göz önünde tutulmalıdır.

Bu beyitte "gam-ı tîr" terkiibini görmekteyiz. Şair burada "gam oku" tamlamasını kullanabilirdi. Nitekim, şair, aynı gazelin başka bir beytinde ok kelimesini kullanıyor. Ancak vezin zarureti ve ses devamlılığının şiire katacağı estetik mükemmeliyeti yakalama kaygısı şairi öyle bir tercihe götürmüştür. Ayrıca beyitteki "tîr-peykân" münasebeti düşünüldüğü zaman divan şiirindeki sanat gösterme telakkisi de şairin kullandığı kelime kadrosunu etkileyen sebeplerden birisidir.

Meyl et gözüm yaşına eyâ serv-i hoş hırâm
Dirler ki eyle iylüğü âb-ı revâna at

Bu beyitte inceleyeceğimiz husus, ikinci mısradaki yer alan atasözünün uğradığı değişikliktir. Bilindiği gibi divan şiirinde atasözleri irsâl-i mesel veya irâd-ı mesel adı altında edebî sanatlar kategorisinde değerlendirilmiştir. Bu sözler şiire sokulurken kelime bazında bazı değişiklikler olmuş ancak anlama asla zarar gelmemiştir.¹⁴ Bu beyitte "İyiliği yap denize (suya) at, balık bilmezse Hâlık bilir" atasözü deniz zikredilmeden kullanılmış. Bunun yerine "âb-ı revân" tercih edilmiştir. Bu tercihin altında yatan ilk sebep vezindir. Vezinden başka ikinci bir husus yine ses devamlılığıdır: **Aliterasyon ve asonans**. Gözyaşının âdeta bir akarsu gibi olduğunu mübalağalı bir şekilde ifade edebilmenin "âb-ı revân"la mümkün olabileceğini düşünüyoruz.

Aruz ölçüsünün Türk şiirinde geçirdiği serüven, divan şairlerinin tercih ve temayülleri göstermek bakımından önemlidir. Bu konuda Mustafa İsen'in adı geçen çalışması aydınlatıcı ve doyurucudur.

¹⁴ Cemal Kurnaz, Yahya Bey Divânında Atasözleri ve Deyimler, **Divan Edebiyatı Yazıları**, Ank, 1997.

Divan şiirinde kelime seçimini etkileyen faktörlerden bir diğeri **kafiyedir**. Kafiye, divan şiirinde ses tekrarından ibarettir denebilir. Daha doğrusu seslerin mısra sonlarında simetrik olarak kullanılmasıdır. Her klasik, geleneğiyle birlikte vardır. Divan şiirinde de gelenek birçok estetik kuralda olduğu gibi kafiyeyi belirlemede de en etken faktördür. Bu şiirde, genelde kelimenin son sesi önemlidir, dolayısıyla kafiye daha çok göze hitap eder. Burada ilave edeceğimiz ikinci bir husus da divan tertibi geleneğidir. Müretteb bir divanda alfabede bulunan her harften en az bir gazelin bulunması, bu geleneğin gereğidir. Bu yüzden divanlarda el-gıyas, mebahis gibi Türkçe'ye ses ve yapı bakımından hiç uymayan, telaffuzu zor kelimeler de karşımıza çıkar.

Klasik şiirimizde kafiyeyi dolayısıyla kelime seçimini etkileyen bir başka husus da **nazım şeklidir**. Gazel gibi matla beytinin kafiyesi merkez olan nazım şekillerinde ikinci beyitten itibaren şiirin bütünü tek kafiye etrafında sürer gider. Bentlerden meydana gelen nazım şekillerinde ise kafiye değişkendir.¹⁵

Kafiyenin yanına **redifi** de eklememiz gerekiyor. Divan şiirinde kullanılan redifler genellikle Türkçe kelime veya kelime gruplarından meydana gelmektedir. İsimler, isim soylu kelimeler, fiiller ve çekimli halleri rediflerin çoğunluğunu oluşturmaktadır.¹⁶ Redif seçiminde de kafiyede olduğu gibi, **nazım türünün** rolü vardır. Şiirde işlenen konu redifi belirleyebilmektedir. Buradan hareketle söyleyeceğimiz şey, bunun kelime seçimini de etkilediğidir.

Bu konu doğrultusunda aklımıza gelen en çarpıcı örnek mesnevî nazım şekliyle gazel veya kaside nazım şekillerinin kelime kadrolarıdır. Bilindiği gibi divan şairi mesnevî nazım şeklinde oldukça sade bir dil kullanmaya özen gösterir. Ancak bu konuda gösterilen ihtimamın tam tersini de gazel veya kaside yazarken göstermek durumundadır. Çünkü şair, mesnevîde iletmek istediği mesajın peşinde, gazelde ise kendi halet-i ruhiyesini değişik tedailerle okuyana ve dinleyene geniş bir anlam tabanına yayarak vermek kaygısındadır.

Nazım türlerinde ise anlatılan konu gereğince kelime kadrosu kendiliğinden şekillenir. Örneğin bir tevhidde Allah'ın birliğini anlatmak için ister istemez el-sine-i selâsedeki birliği anlatan bütün kelimeler şairin vazgeçemeyeceği malzemeler olur.

¹⁵ Muhsin Macit, **Divân Şiirinde Âhenk Unsurları**, Ankara 1996 s. 84 ve devamı. Cem Dilçin, **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, Ankara, 1984.

¹⁶ Muhsin Macit, *age*, s. 97.

On altıncı yüzyıl şairlerinden Hayretî'nin meşhur şiirini vezin, kafiye ve redif açısından incelemeye çalışalım:

Ne Süleymân'a esîrüz ne Selîm'ün kulıyuz
Kimse bilmez bizi bir şâh-ı kerîmün kulıyuz

Kul olan aşka cihan beglerine eğmedi baş
Başka sultân-ı cihânuz gör e kimün kulıyuz

Gam yirüz kan yударuz kûşe-i mihnetde müdâm
Sanma kim Kevser-i Cennât-ı Naîm'ün kulıyuz

Hüsn-i hâdis kulıyuz sanma bizi sultânım
Vech-i pâkünde olan ân-ı kadîmün kulıyuz

Terk idüp Hayretîyâ tâc ü kabâdan geçdük
Anca bu dünyede bir köhne kilimün kulıyuz

Hayretî, mutasavvıf bir şairdir. İşlediği konu itibariyle kafiye ve redifini belirlemiş. Kafiye '-îm' sesleriyle biten kelimelerden mürekkep, redif ise '-ün kulıyuz'dan meydana geliyor. Kafiyenin geldiği kelimelere baktığımızda kul-sultan *ilintisi* ne dayalı olarak tasavvufî öğretiyi işleniyor. Türkçe'de uzun ünlü olmadığı, kabul edilen bir gerçektir. Şaire burada vezin gereği olarak kapalı hece lazımdır, bu yüzden içinde uzun ünlü bulunan Arapça kelimeler seçilmiş ve Türkçe iki kelime de bunlar gibi uzun ünlülü okunmaya zorlanmıştır. Bu zorlamada kulağı tırmalayan bir yan yoktur ve bir ahenk unsuru olarak şiirdeki yerini almıştır.

Şiirin yazıldığı zaman on altıncı yüzyıl ve devletin başında Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman var. Şair de şiire bu padişahların ismini anarak başlıyor. Tabii olarak da onlara kul olmadığını söylüyor. Birinci mısradaki "esîr" kelimesini kullanmış. Bu kelimenin Türkçe karşılığını (tutsak) niçin tercih etmediğini düşündüğümüzde karşımıza vezin zarureti çıkıyor ilk planda.

İkinci mısradaki "Şâh-ı Kerîm" in kullanılma sebebi ise kanaatimizce kafiye gereği olmanın yanı sıra bizim madde başı yapacağımız din ve tasavvuf (inanç) ile de ilgilidir.

On yedinci yüzyıl divan şiirinde diğer yüzyıllara oranla ağıdalı bir dilin yanında çarşı-pazar kelimeleri de görülmektedir. Dilin ağırlaşmasında sebk-i

hindî akımının rolü büyüktür. Çünkü bu akımda anlam derinleşmiş, hayaller genişlemiştir. Bu derinlik ve genişliği anlatabilmek için üçlü, dörtlü terkipler oluşturulmuştur. O zamana kadar kullanılmayan ya da az kullanılan kelimeler seçilmiştir. Bunlara ilave olarak halkın günlük dilde kullandığı çarşı-pazar kelimeleri de kullanılmış ve metinlerin anlaşılmasını güçleştirmiştir.¹⁷

Ayrıca divan şiirinde bir gelenek olan **nazireyi** de bu noktada hatırlamak yararlı olacaktır. Çünkü bir şairin yazdığı bir şiire yazılan diğer nazirelerde kelime kadrosu pek farklılık arz etmemektedir.

Kelime seçiminde dikkatimizi çeken bir husus da **inançtır**. “İnsanda, insan olmak haysiyeti ile en müessir ve en tabii ihtiyaç dindir. İslâmiyet Arap aleminden zuhur etmiş, İran’da İran’ın millî ve tarihî dehasına uygun bir şekil almış ve oradan Türk dünyasına geçmiştir. Çok eski bir medeniyete sahip olan İran’ın dahi dili ve ruhu üzerinde derin izler bırakmıştır. Yeni bir din, kendine mahsus tefekkür sisteminin kelimeleriyle gelir ve yeni bir âlem yaratır. İnsanı en derin hayat ihtiyacından kavrayan din, zarûrî olarak kendi tefekkürünün ifadesini kendi dilinde taşır. Ve bu suretle o medeniyet dairesine giren cemiyetin dili üzerinde müessir olur.”¹⁸

İnancın kelime seçimini etkilemesine en bariz delil Alevî-Bektâşî şairlerin şiirleridir. Bu şiirlerdeki kelime kadrosu ile başka tekkelere mensup şairlerin şiirleri arasında oldukça fark vardır. Sözelimi Alevî-Bektaşî kültürüne mensup şairlerin şiirlerinde görülen on iki imam (Tâkî, Nâkî, Askerî v.s.)in adları ve bunlara bağlı menkabeleri anlatan kelimeler asla bir Nakşî şairin şiirlerinde görülmez. Bunların yerine kendi silsilelerinde yer alan yol büyüklerinin isimlerine rastlanır. Meselâ: on dokuzuncu yüzyıl tekke şairlerinden Salih Baba şöyle demektedir:

Hâlidî kolundan açılmış bizim meydanımız
Sıbgatullahdan alınmış rengimiz elvanımız

Pîr-i Tâgî himmetidir cezbe-i Rahmânımız
Keşf olur sırr-ı hakikat ilm-i irfan bizdedir

Sâlihâ bir özge candır Pîr-i Sâmî Hazreti
Server-i kutb-ı cihandır Pîr-i Sâmî Hazreti¹⁹

¹⁷ Haluk İpekten, **Nâilî, Hayatı, Sanatı, Eserleri**, Ank, 1995.

¹⁸ Ali Nihad Tarlan, **Edebiyat Meseleleri**, İst. 1981.

¹⁹ **Salih Baba Divanı**, (Haz. Fehmi Kuyumcu), Ank, 1979, s. 118.

İnanca bağlı coğrafi şartlar da kelime seçiminde önemli bir rol oynar. Aşağıdaki beyitte inanç ve coğrafi şartlar karşımıza çıkıyor.

Gözi yaşlı gider dâ'im Necâtî kûy-ı cânâna
Tarîk-ı Ka'be müşkildür kamu yirlerde âb olmaz

“Necâtî, sevgilinin mahallesine daima gözü yaşlı olarak gider, çünkü Kabe yolları çetindir, her yerde su bulunmaz.”

Bu beyitte geleneğe uygun olarak sevgilinin yüzü en kutsal mekana benzetilmiş. Yine gelenek bağlamında âşık devamlı ağlıyor. Ama bu ağlama, hüsni ta'lil ile takdim ediliyor. İnanç formunda meseleye bakıldığında ise, eski hac yolculuklarının çetinliği dile getiriliyor. Su yerine âb tercihi ise kafiye kaynaklanıyor (İnanç, coğrafi şartlar, kafiye).

Aynı şiirin başka bir beytinde de inanç fonksiyonu yine ön plandadır:

Didüm yolunda ey dilber ne çok âşıklarun ölmüş
Didi kim Ka'be yolunda ölenlere hesâb olmaz

Bu beyitte, mâşuk kendi mekanını Kabe'ye benzetiyor. Hesab olmaz ifadesi iki mânâyâ gelecek şekilde kullanılmış. Birincisi o yolda ölenlerin haddi hesabı yok, yani çok kişi ölür fakat bunun hesabı tutulmaz, ikincisi ise onlara sorgu sual yoktur.

Bu beyitte dilber yerine Türkçe karşılığı sevgili kullanılsaydı vezin problemi çıkardı. Bir ikinci husus olarak da ses devamlılığı kaybolurdu.

Divan şiirinde bir şiirin sunulduğu kişinin sosyal statüsü de şiiri oluşturan kelimeleri seçme hususunda önemli bir etkidir. Yani bir şairin her hangi bir beye sunduğu şiirle bir padişaha ithaf ettiği şiir arasında kelime kadrosu bakımından oldukça çok farklılıklar vardır. Bunun en çarpıcı örneğini Bâkî'nin Kanunî Mersiyesi teşkil eder:

Ey pây-bend-i dâmgeh-i kayd-ı nâm u neng
Tâ key hevâ-yı meşgale-i dehr-i bî-direng

Görüldüğü gibi Bâkî, mersiyesinin ilk beytinde hiç Türkçe kelime kullanmamış, tamamen Farsça ile tıpkı Kanunî'nin “muhteşem” sıfatına uygun ihtişamlı ve mersiye ruhuna uygun ağır bir giriş yapmıştır. Bâkî, böyle büyük

bir insanın ölümünden duyduğu üzüntüyü bu şekilde bir başlangıçla ifade etmeyi uygun bulmuştur. Bu örnek bize şiirin sunulduğu kişinin sosyal statüsünün de kelime seçimine yaptığı etkiyi açıkça göstermektedir. Öte yandan mersiye'nin devamında dilin giderek sadeleştiğini unutmamak gerekir. Bunun sebebi Kanunî'nin yaptıklarını tahkiye etme ve sultanın kaybindan duyulan kederi en lirik tarzda dile getirmenin gayretidir.

Yine bu söylediklerimizle şairin sahip olduğu sosyal statü ve meslekî konumu da göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü bu husus da kelime seçimini etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Buna en çarpıcı örnek Fuzûlî ve Nedim'in şiirleridir. Türk edebiyatının en lirik şairi olarak tanınan Fuzûlî'nin şiirlerinin bu derece duygulu olmasının sebebi hayat macerasının ekonomik olarak çok sıkıntılı şartlar altında gerçekleşmiş olmasıdır. Diğer taraftan Türk edebiyatının en şuh ve neşeli karakterlerinden olan Nedim'in bu derece neşeli olmasının sebebi de hiç şüphesiz onun yaşadığı rahat hayattır. On altıncı yüzyılın gemici şairlerinden olan Âgehî'nin şu dizeleri bize meslekî konumun şiire etkisi hususunda yeterli bilgiyi verecek mahiyettedir:

Çekdürüp firkatanı bizden ırağ oldun sen
Bahr-ı firkatte nice furtunalar çekdüm ben

Bâd-ı ışkun alavand eyledi sabrum gemisin
İlevend oldu gönül tıflı senün derdünden

Barbariçen siyeh atlasdan olaldan cânâ
Gemici neftîlerin âşık-ı zâr itdün sen

Seyr iden yüzünü deryâda irişür Hızra
Kadre uğrar seni bir kerre kadırgada gören

Yine bu doğrultuda verebileceğimiz bir diğer örnek ise hayatını canbazlık yaparak kazanan Suvârî'den olacaktır:

Halka-i zülfünde cân u dil muallaklar döner
Birbirine karşı oynar san iki can-bâzdur

“Bu beyitte işlenen mazmun âşıkların sevgilinin saçına asılması mazmunudur. Ama bunu karşılıklı olarak oynayan iki canbaza teşbih etmekle

beyitte geçen halka, muallak, dönmek, oynamak ve bizzat canbaz kelimesi, meslek etkisinin dışında ne ile açıklanabilir?²⁰

Divan şiirinde kelime seçimini etkileyen, yönlendiren hususlardan biri de **mesajın ifadesine ağırlık verilmesidir**. Günlük dilde görülen acelecilik, duygu ve samimiyet; şiir dilinde de kendini açıkça belli eder. Acelecilik ve duygusallık konuşma dilindekine benzer bir şekilde yüklem (predikat)lerin hemen söylenmesi (“ben geldim” yerine “geldim ben”) şiirimizde sık görülen bir ifade tarzıdır. Samimiyet ya da içtenlik de böyledir. Devrik cümlelerle gerek duygusallık ve acelecilik gerekse içtenlik ifadesini daha kolay bulmaktadır. Devrik cümlelerin oluşmasında veznin rolünü de unutmamak gerekir.

Dimez nice sürünürsün kapumda sen de garib
Kimesne bencileyin olmasun vatanda garib

Yüklem hemen mısra’ın başında yer almış. Vurgulanmak istenen şey belli: Sevgilinin ilgisizliği...

Gelün figân idelüm rûzgârı ağladalum
Bu derd ile felek-i bî-karârı ağladalum

Necâî Bey de bu beyte fülle başlamış. Yârâna, dostlarına yardımlarını isteyen bir davet... Çünkü kararsız feleğin ancak toplu bir şekilde vuran, çarpan gönüllerle yıkılabileceğini biliyor. Konuşma dilinin şiire yansımaları... Aynı şiirin (Şehzade Abdullah Mersiyesi) son mısra’ı da benzerlik arz ediyor:

Firâk odını kime yanalum nedür tedbîr
Varalum eyleyelüm hâk-i pâyına takrîr

Şair bu mısralarda vurgulamak istediği hususu hemen yüklemle yanına başına yerleştirmiştir: Takrîr eylemek. Bunun yerine Türkçe karşılığı olan ‘yazmak’ fiilini kullansaydı beyit vezin, aliterasyon veya ses devamlılığı açısından dumûra uğrardı.

Divan şairi Arapça ve Farsça’dan isim türünde kelimeler almış, fiil bazında ise ancak isimle kullanılan birleşik fiilleri tercih etmiştir.

²⁰ Mustafa İsen, Divan Şairlerinin Meslekî Konuları, **Ötelerden Bir Ses**, Ank, 1997, s. 221

Belirleyebildiğimiz kadarıyla divan şiirinde kelime seçimini etkileyen faktörleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Vezin
2. Kafiye ve redif
3. Nazım şekli ve nazım türü
4. Nazirecilik geleneği
5. Şiirin sunulduğu kişinin sosyal statüsü
6. Şairin meslekî konumu ve sosyal statüsü
7. Şairin mensup olduğu inanç sistemi
8. Şiirde ses devamlılığı ve iç ahenk
9. Mesajın iletilme meselesi

Divan edebiyatı, uzun hayat mâcerâsı süresince her anı Türk sanatkârları tarafından itinalı bir şekilde örülen bir koza gibidir. Hiçbir ilmeği tesadüf olmayan bu edebiyatın mensupları çağlar boyunca çok farklı fikirler ortaya koymayı başarmışlardır. Kendi duygu ve düşünce dünyalarında ortaya çıkan nüveleri akıl, his ve sanat üçgeninde yoğurarak Türk milletinin sanat zevkini ortaya koymuştur.